

УДК 343.8

DOI 10.32755/sjlaw.2021.01.019

Самофалов О. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
адміністративного, цивільного та господарського права і процесу,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-9157-7435;

Каплан Н. М.,

слухач 465 навчальної групи
Академії Державної пенітенціарної служби

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ (СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ)

У статті проаналізовано зміст основних міжнародних правових актів, що регламентують підстави, порядок та принципи застосування сили (спеціальних засобів) до засуджених в установах виконання покарань.

Встановлено, що Міжнародні стандарти поводження із засудженими допускають застосування сили в пенітенціарних установах як крайній засіб для приборкання ув'язнених, відбиття нападів на персонал та інших осіб, а також під час припинення втеч, якщо ненасильницьким шляхом не вдається припинити правопорушення (загальна умова застосування). Міжнародні стандарти визначають межі застосування сили як мінімально необхідні, а тривалість застосування – як мінімальний час, необхідний для припинення протиправного діяння. Персонал, який безпосередньо працює з ув'язненими, повинен бути навчений методам, які дозволяють йому стримувати агресивних ув'язнених з мінімальним застосуванням сили.

Ключові слова: міжнародні правові акти; застосування сили (спеціальних засобів); підстави застосування сили (спеціальних засобів); засуджені до позбавлення волі; персонал установ виконання покарань.

Постановка проблеми. Важливим фактором реформування і розвитку кримінально-виконавчого законодавства є інтеграція України у світове співтовариство. Україна є членом Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та інших міжнародних організацій. Держави-учасниці взяли на себе юридичні зобов'язання привести національне законодавство до загальноновизнаних принципів і норм, що стосуються забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Згідно з Конституцією (ст. 9) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Під час розроблення та ухвалення нових законодавчих актів керуються не тільки змістом національних правових норм, але й

міжнародними правовими актами, зокрема, міжнародними стандартами.

Одним із пріоритетних напрямів правової реформи в Україні є створення такої правової системи, яка б сприяла можливості максимального розширення та захисту прав і свобод людини незалежно від умов, в яких вона перебуває.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із забезпеченням різних компонентів процедурної безпеки, в тому числі застосування спеціальних засобів, в місцях позбавлення волі, розглядалися у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: К. А. Автухова, В. А. Бадири, О. М. Бандурки, І. Г. Богатирьова, А. П. Геля, О. М. Джужі, Т. А. Денисової, О. О. Житного, О. І. Іванькова, О. О. Кваші, А. В. Кирилюка, О. Г. Колба, І. О. Колба, Н. В. Коломієць, В. Я. Конопельського, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, О. В. Кресіна, О. В. Лисодеда, М. І. Лисенко, О. М. Литвинова, В. А. Ліпкана, С. Ю. Лукашевича, В. О. Меркулової, І. С. Михалко, І. П. Мішук, А. А. Музики, В. О. Навроцького, Є. С. Назимко, С. І. Нежурбиди, В. І. Осадчого, О. І. Осауленка, О. В. Охман, М. Б. Панасюка, М. І. Панова, О. В. Петришина, В. П. Петкова, А. А. Поповича, М. С. Пузирьова, О. В. Романенка, О. П. Рябчинської, А. В. Савченка, А. О. Селіванова, А. Х. Степанюка, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. М. Трубникова, В. О. Тулякова, С. Я. Фаренюка, П. Л. Фріса, О. Г. Фролова, М. І. Хавронюка, О. С. Христюка, Н. Б. Хуторської, Ю. В. Чакубаша, Ю. А. Чеботарьова, В. І. Шакуна, С. А. Шалгунової, Ю. В. Шинкарьова, О. О. Шкути, Д. В. Ягунова, І. С. Яковець та інших.

Метою статті є розкриття змісту та сутності міжнародних правових актів, які регламентують питання застосування сили (спеціальних засобів) в установах виконання покарань, а також обґрунтування необхідності вдосконалення правового механізму з означених питань в Україні.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи і закріплюючи правовий статус осіб у сфері кримінальної юстиції, міжнародні стандарти поведіння із засудженими, особливу увагу приділяють регламентації правових основ застосування сили (спеціальних засобів) персоналом виправних закладів. В універсальних

стандартах це питання розглядається в загальному гуманістичному аспекті з позиції дотримання прав людини, заборони тілесних покарань, катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження із засудженими.

Сучасні міжнародні стандарти прав і свобод засуджених до позбавлення волі поділяють на дві групи:

а) стандарти загального характеру, що призначені для регламентації прав і свобод громадян в цілому, але містять окремі стандарти, які прямо чи опосередковано стосуються прав і свобод засуджених до позбавлення волі;

б) стандарти спеціалізованого характеру, в яких викладені правила поведінки із засудженими до позбавлення волі, їхні права та свободи.

Розглянемо зміст основних міжнародних стандартів поводження із засудженими в місцях позбавлення волі в аспекті можливості застосування до них спеціальних засобів.

Загальна декларація прав людини, ухвалена і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, є основою міжнародно-правових документів з прав людини. У ній визначаються основні принципи невід'ємного права кожної людини незалежно від її громадянства, расової, національної належності і статевих відмінностей. Правове становище засуджених, підозрюваних і обвинувачених регламентується на загальних підставах прав людини кількома статтями Загальної декларації. Так, згідно з Декларацією, ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання[1].

Крім того, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, що був ратифікований 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН, у статті 6 зазначається, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може свавільно бути позбавлений життя. У статті 7 також зазначається, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню.

Особливе місце серед універсальних стандартів поводження із засудженими посідають міжнародні акти, що безпосередньо

забороняють катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поведження і покарання: «Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» (Резолюція 3452 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1975 р.) та прийнята ООН у 1984 році «Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» [2] (ратифіковано Указом Президії ВР 26.01.1987 р.), де під «катуванням» розуміють будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди (ст. 1 Конвенції).

Основні положення і принципи загальносвітових універсальних стандартів лежать в основі регіональних міжнародно-правових документів, таких як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (підписана 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р.) та Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню (прийнята 26 листопада 1987 року, ратифікована Законом України № 33/97-ВР від 24.01.1997 р.).

Особливе місце в системі міжнародних стандартів поведження із засудженими посідають документи ООН, які стосуються певних професійних груп. Так, Токійська декларація Всесвітньої медичної асоціації (1975) [43] закріплює принципи захисту в'язнів і затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, в тому числі і у сфері застосування заходів безпеки.

У міжнародних нормах і стандартах, пов'язаних із застосуванням спеціальних засобів, які викладені у ст. 3 Кодексу пове-

дінки посадових осіб з підтримання правопорядку, ухваленого ООН 17 грудня 1979 року [3], підкреслено, що: посадові особи з підтримання правопорядку можуть застосовувати силу тільки в разі крайньої необхідності і в тій мірі, в якій це потрібно для виконання ними своїх обов'язків. У цьому положенні підкреслюється, що застосування сили посадовими особами має носити винятковий характер, з метою запобігання злочину або під час проведення правомірного затримання правопорушників чи підозрюваних правопорушників, або під час надання допомоги при такому затриманні, та не може застосовуватися сила, що перевищує межі, необхідні для досягнення цих цілей.

Стандарти спеціалізованого характеру поведження із засудженими, спираючись на основні положення і принципи загальних стандартів, детально регламентують відносини щодо виконання покарань, у тому числі і у сфері застосування сили.

Одним з основних міжнародно-правових актів, що визначає принципи поведження з особами, позбавленими волі, є Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поведження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) [4]. Так, згідно з цими Правилами застосування засобів угамування допускається тільки в дуже обмеженій кількості випадків, що описані в Правилі 47: «В місцях позбавлення волі має бути заборонено використання кайданів, ланцюгів або інших засобів угамування, які за своєю природою є такими, що принижують гідність або спричиняють сильний біль». Інші засоби слід використовувати, якщо це дозволено законом лише за таких обставин:

1) для запобігання втечі під час перевезення за умови, що ув'язнені будуть звільнені від засобів стримування, як тільки вони постануть перед судовим або адміністративним органом;

2) за наказом директора тюремної установи, якщо інші заходи контролю виявляються недовірними, коли ув'язненим необхідно завадити завдання собі чи іншим особам шкоди або ж завдати матеріальної шкоди.

Наведений у Правилах перелік спеціальних засобів угамування носить лише ілюстративний, а не вичерпний характер. Правила не мають на меті визначити повний перелік заборонених спеціальних засобів, оскільки в різних країнах використо-

вуються різні засоби, а також, з огляду на швидкий розвиток нових технологій, такий список швидко застарів би.

Спеціальні засоби повинні застосовуватися таким чином, який за можливості зводив би до мінімуму біль, викликаний їх застосуванням. Їх ніколи не можна застосовувати тривалий час або робити їх застосування тривалим з метою покарання.

Після того, як до ув'язненого було застосовано спеціальні засоби, до нього не повинні застосовуватися жодні інші силові засоби, за винятком випадків, коли він продовжує створювати безпосередню загрозу, яку неможливо усунути за допомогою інших заходів.

Спеціальні засоби ніколи не повинні застосовуватися до жінок під час пологових потуг, під час пологів та відразу після пологів.

Спеціальні засоби повинні застосовуватися тільки як крайній захід, коли інші методи виявилися неієсивими. Вони повинні застосовуватися тільки відповідно до принципів законності, необхідності і пропорційності. Коли це можливо, персоналу пенітенціарного закладу слід замість цих засобів використовувати методи деескалації та посередництва, або ж альтернативні механізми врегулювання суперечок.

Динамічні підходи до забезпечення безпеки допомагають запобігти виникненню ситуацій, в яких співробітникам тюремної установи буде необхідно застосовувати спеціальні засоби, силу або зброю. У пенітенціарній установі, управління якою добре налагоджено, співробітники в змозі виявити багато ризиків (такі, як ризик втечі або самогубства, або схильність до насильства) на ранніх стадіях і вжити своєчасних заходів.

Особлива увага в Правилах Мандели приділяється вимогам до персоналу пенітенціарних установ, який згідно з Правилком 82 може вдаватися до сили тільки в разі самозахисту або при спробі втечі, а також у випадку активної або пасивної протидії наказам, заснованим на законодавстві та нормативно-правових актах. Якщо все ж таки персоналу УВП довелося застосовувати спеціальні засоби, то про це необхідно негайно повідомити директорові тюремної установи. Крім того, працівники повинні мати відповідну фізичну підготовку для приборкування агресив-

вних намірів в'язнів, застосовувати спеціальні засоби можуть тільки ті, хто пройшов відповідну підготовку.

Також особливу увагу питанням застосування сили у виправних закладах приділено в Європейських пенітенціарних правилах [5], які передбачають, що мусять бути розроблені докладні процедури застосування сили, в тому числі положення щодо:

- різних видів силових дій, які можуть застосовуватися;
- обставин, за яких може застосовуватися кожен вид силових дій;
- персоналу, який має право застосовувати різні види силових дій;
- рівня адміністрації, який надає дозвіл на будь-яке застосування сили;
- рапортів, які мусять складатися після застосування сили.

Аспекти застосування сили, засобів стримування та зброї працівниками пенітенціарних установ висвітлені у статтях 64–69.

Згідно зі статтею 64 п. 1 передбачено випадки, коли персонал установ може застосовувати силу:

- у випадку самооборони;
- у випадку спроби втечі;
- у випадку активного чи пасивного фізичного опору.

Крім того, у цій статті передбачена умова застосування сили – це повинні бути крайні заходи.

Персонал, який безпосередньо працює з ув'язненими, повинен бути навчений методам, які дозволяють йому стримувати агресивних ув'язнених з мінімальним застосуванням сили (ст. 66).

Засоби стримування не повинні застосовуватися довше, аніж це абсолютно необхідно. Характер застосування засобів стримування конкретно мусить визначатися національним законодавством [6, с. 56].

Основні принципи застосування сили (спеціальних засобів) і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку ухвалені восьмим Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками [7].

У них зазначається, що посадові особи з підтримання правопорядку під час здійснення своїх функцій, наскільки це можливо, використовують ненасильницькі засоби до вимушеного

застосування сили або вогнепальної зброї. Вони можуть застосувати силу і вогнепальну зброю тільки в тих випадках, коли інші засоби є неефективними або не дають будь-яких надій на досягнення наміченого результату.

У всіх випадках, коли застосування сили або вогнепальної зброї неминуче, посадові особи з підтримання правопорядку:

- 1) виявляють стриманість у застосуванні сили і діють відповідно до ступеня тяжкості правопорушення і тій законній меті, яка повинна бути досягнута;
- 2) зводять до мінімуму можливість заподіяння шкоди і нанесення поранень і охороняють людське життя;
- 3) забезпечують надання медичної та іншої допомоги будь-яким пораненим або потерпілим особам у найкоротші терміни;
- 4) забезпечують, щоб родичі або близькі друзі поранених або постраждалих осіб повідомляли в якомога коротший термін.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що практика застосування до засуджених, позбавлених волі, спеціальних засобів в Україні є недосконалою та такою, що потребує змін з урахуванням міжнародного досвіду з означених питань. З цією метою є необхідність доповнити Кримінально-виконавчий кодекс України нормами, які б передбачали: активне впровадження в діяльність персоналу установ виконання покарань елементів динамічної безпеки; визначення принципів застосування спеціальних засобів до засуджених (законності, необхідності, пропорційності, ефективності тощо); чіткий перелік та правила застосування спеціальних засобів.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена у резолюції 217 А (III) від 10.12.1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 12.10.2021).
2. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 14.10.2021).
3. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: прийнятий у резолюції 34/169 від 17.12.1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282#Text (дата звернення: 17.11.2021).

4. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі): прийняті у резолюції 70/175 від 17.12.2015 р. Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf (дата звернення: 19.11.2021).

5. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: прийняті у рекомендації № R (2006)2 від 11.01.2006 р. Комітетом Міністрів Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 20.11.2021).

6. Макґакін Дж. Сучасний пенітенціарний менеджмент: посіб. для персоналу пенітенціарної системи України / Рада Європи. 2017. 102 с.

7. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку: прийняті Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та поводження з правопорушниками 07.09.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334#Text (дата звернення: 20.10.2021).

Samofalov O., Kaplan N.

INTERNATIONAL STANDARDS FOR USE OF FORCE (SPECIAL MEANS)

The article analyzes the content of the main international legal acts regulating the grounds, procedure and principles of using force (special means) to convicts in penitentiary institutions.

An important factor in reforming and developing of criminal and executive legislation is Ukraine's integration into the world community. Ukraine is a member of the United Nations, the Council of Europe and other international organizations. Partner states have made a legal commitment to bring national legislation into line with generally accepted principles and norms concerning the protection of human and civil rights and freedoms. In accordance with the Constitution of Ukraine, existing international treaties, the binding nature of which has been approved by the Verkhovna Rada of Ukraine, are part of the national legislation of Ukraine.

The development and adoption of new legislative acts is guided not only by the content of national legal norms, but also by international legal acts, in particular, by international standards.

Dynamic approaches to security provision help to prevent situations in which prison staff will need to use special means, force or weapons.

It is established that the International Standards regarding convicts' treatment allow to use force in penitentiary institutions as a last mean to restrain prisoners, repel attacks on personnel and others, and to stop escapes if non-violent offenses cannot be stopped (general condition of use). International standards define the limits of the use of force as the minimum necessary and the duration of the use as the minimum time required to put an end to an unlawful act. Personnel working

directly with prisoners should be trained in techniques that allow them to restrain aggressive prisoners with minimal use of force.

Key words: *international legal acts; use of force (special means); grounds for the use of force (special means); sentenced to imprisonment; personnel of penitentiary institutions.*

References

1. The United Nations (1948), *Universal Declaration of Human Rights*: Resolution, the General Assembly, New York, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (accessed 12 October 2021).

2. The United Nations (1984), *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*: Resolution, the General Assembly, New York, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (accessed 14 October 2021).

3. The United Nations (1979), *Code of Conduct for Law Enforcement Officials*: Resolution, the General Assembly, New York, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282#Text (accessed 17 November 2021).

4. The United Nations (2015), *United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)*: Resolution, the General Assembly, New York, available at: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf (accessed 19 November 2021).

5. Рада Європи (2006), *The European prison rules*: Recommendation, The Committee of Ministers of the Council of Europe, Strasbourg, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032. (accessed: 20 November 2021).

6. McGackin, J. (2017), *Modern penitentiary management: handbook for the staff of the penitentiary system of Ukraine*, Council of Europe, Strasbourg.

7. The United Nations (1990), *Basic Principles of the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials*: Resolution, the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, New York, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334#Text (accessed: 20 October 2021).